

vel is szembe forduló párt- és állampolitika központosító ésszerűsége egyben hosszú távú irracionális is lehet. Valójában már akkor, abban a nyolc-tíz évet átfogó periódusban is jól követhető az ésszerűnek irracionálisba, kényszerhelyzetekbe való fordulása.

Mindehhez még hozzájárul, hogy a tegnapi gazdasági és társadalompolitikai ésszerűség, a valóságos felzárkózás és felemelkedés elmaradásával, mára bizonyosan irracionálisnak bizonyult.

Kiss József

SZOCIAL'NO-ÉKONOMICSESZKOE RAZVITIE ROSZSZII

Szbornik sztatej k 100-letiju szo dnja rozsdenija Nikolaja Mihajlovicsa Druzsinina

(Oroszország társadalmi-gazdasági fejlődése.

Tanulmánygyűjtemény N. M. Druzsinyin születésének 100. évfordulójára)

Izd. Nauka, Moszkva, 1986. 268 o.

N. M. Druzsinyin akadémikus a szovjet történettudomány nagy emberei közé, tartozott már akkor, amikor a magyar történészek kezdtek a szovjet eredményekkel megismerkedni. Főképp az állami parasztok XIX. századi reformjáról írt két vastok kötet, meg a periodizációs vitában kifejtett nézetei váltak nálunk ismertté. Ez a kötet mintegy utólagos emlékkönyv, Sz. L. Tyihvinszkij szerkesztésében és a mai gazdaságtörténet kiváló művelői rótták le benne kegyeletüket és hálájukat az egykori mester iránt.

Sz. Sz. Dmitriev a történészről ad képet, fő műveiről (a dekabristákkal is foglalkozott), és azt hangsúlyozza, hogy az önálló munkát tartotta fontosnak, a marxizmus—leninizmus szellemében, amivel kapcsolatban vitája is volt Franco Venturi olasz történésszel, aki ennek az összekapcsolásnak a lehetőségét kétségbe vonta.

Néhány tanulmány Oroszország korábbi évszázadait tárgyalja. A. P. Novoszelcev: „Arab források a keleti szlávok társadalmi szerkezetéről a IX. században és a X. század első felében” Ibn Hordadbeh és Al-Balhi csak későbbi arab forrásokban fennmaradt munkáit azért tartja fontosnak, mert Báborszüllett Konsztantinnál korábbi állapotokat rögzítenek, ezt az egyik archaikus adóztatási forma, a poljgye példáján mutatja be. A novgorodi nyírfakérges oklevelek kutatásában érdemes V. L. Janyin: „Novgorod szerepe a hazai történelemben” címen azt bizonyítja, hogy Novgorod korábbi város Kievnél és népgyűlési szervezete régebb a fejedelmi hatalomnál. A földesurak a hatalmi harcok miatt állandóan a városban éltek, ezért távol fekvő birtokaikat levelezés útján igazgatták. A XII—XIV. században Novgorod nyitott volt Európa felé. XV. századi egyesítése Moszkvával viszont megteremtette az orosz államot. A. L. Horoskevic: „Városi mozgalmak Oroszországban a 13. sz. második felétől a 16. sz. végéig” azt mutatja, hogy az észak-keleti városok mozgalmában 1480-ig a tatár uralom elleni nemzeti szabadságharc volt az alapvető, ezért csak ezek a mozgalmak tiszta képletűek. Egyéb területeken és később már a városi felsők és alsóbb rétegek harcai keverednek pl. Novgorodban a feudális urak egymás közti harcával, amelyekben a polgárság megosztottan vett részt, vagy a városi szabadságjogokért az egész városi lakosság által vívott harcról van szó. A. A. Preobrazsenszkij: „A történelmi haladás problémájához Oroszországban a középkortól a 18. sz. végéig” elsőrendűen a XVIII. századi helyzetet tárgyalja, kimutatja a mezőgazdasági technika fejlődését és azt, hogy a nagybirtok ugyan nem a kapitalizmus irányában fejlődött, de azért gazdasági súlya nem volt jelentéktelen. A XVII—XVIII. századtól a feudális rendszer korábbi előnyei már nem érvényesültek. Viszont a XVIII. században

már feltűnt a nemzeti öntudat, többek között Pugacsov felkelésében. Végeredményben úgy látja, hogy a polgári fejlődés csírái már a XVII. században megmutatkoztak, amire már Lenin felhívta a figyelmet. N. I. Pavlenko: „A doni kozákság által a parasztháborúkban játszott szerep kérdéséhez” a Razin és Pugacsov vezette mozgalmak példáján világítja meg, hogy a kozákok köztes helyzetben voltak a jobbágyok és az egyéb társadalmi rétegek közt, a szökött jobbágyok nem automatikusan lettek kozákokká.

A további tanulmányok XIX. századi—XX. sz. eleji kérdéseket tárgyalnak. V. A. Fjodorov: „Az oroszországi központi-ipari kormányzóságok parasztjainak áruterelő földművelése a 19. sz. első felében” kimutatja, hogy azok a földek, amelyeken a parasztlakókat, hagymát és zöldséget termesztettek, a parasztlakók kezében voltak, itt áruterelést folytattak, a nagyobb útvonalak mentén burgonyát, lent és zabot is termesztettek, és még az elsőrendűen iparral foglalkozó falvakban is a szarvasmarha- és baromfitenyésztés ugyancsak az áruterelést szolgálta (elsősorban a két főváros számára). A paraszti vállalkozás csak a magánföldesúri falvakban volt megtalálható, itt a földesurak ezért is növelhették a pénzszolgáltatás mennyiségét.

Ju. Ju. Kakh: „A baltikumi robotoltató földesúri gazdaság belső ellentmondásairól a 19. sz. első felében” abból indul ki, hogy az 1804-es törvények elősegítették a robot növelését. Főképp Lievland kormányzósági vakenbuhok (Wackenbuch — a jobbágyi szolgáltatások nyilvántartása, urbárium) alapján kiszámítja, hogy négyes maghozamot számítva általában a földesúr milyen földek után milyen mennyiségű robotot végeztetett. A bérmunka kezdeteire is hoz fel példákat, de hangsúlyozza, hogy az adott törvényes rendelkezések mellett a robot még mindig gazdaságilag kifizetődő volt, tehát nem akadt érdemleges ösztönzője a kapitalista átalakulásnak.

A. I. Klibanov: „A paraszti szökés észmei oldalának jellemzéséhez a 18. sz. első felében” arra utal, hogy a parasztlakók tudtak a dél-magyarországi szabad földekről. Különösen az egyes szektákhoz tartozó parasztlakók voltak erről értesülve. Fontosnak látszik a szökést tanácsoló népi ideológusok szerepe, ez a kérdés azonban még teljesen feldolgozatlan.

L. G. Zaharova: „A paraszti főbizottság 1858—1861” kimutatja, hogy a jobbágyreform megvalósítására létrehozott állami intézmény a földesurak ellenállásával szemben mindenütt a liberális nemesi kisebbséget támogatta, még 1861 után is.

B. G. Litvak: „A parasztlakómozgalom a 19. században és a 20. sz. elején c. dokumentum-sorozat kötetének archeográfiai és historiográfiai jelentősége” a Druzsinyin által megkezdett forráskiadvány 1959—68 közt felgyorsult munkáját elemzi (tíz év alatt tíz kötet jelent meg, közülük nyolcban annyi új anyag, mint korábban 42 év alatt). Az egyes kötetekben a hagyományos paraszti körzetekre található a legtöbb anyag, jóval kevesebb vonatkozik az újabban telepített területekre. A sorozat rendkívül hasznos volt a maga anyagával, hiszen nincs egyetlen feldolgozás, amely ilyen mélységben mutatta volna meg a parasztlakómozgalomokat.

A. M. Anfimov: „A paraszti fellépések számbavételének módszeréről és résztvevők mennyiségéről” arra a meg nem oldott módszertani nehézségekre utal, mi tekinthető paraszti fellépésnek, vagyis mozgalomnak. Az eddigi szakirodalom áttekintése alapján úgy látja, hogy egyes szerzők a kérvényezést és egyéb legális formákat is számításba veszik, vagy a gyűjtogatást és hasonló kártételeket, nem csupán a valóban nagyobb megmozdulásokat. Az is bizonytalan, hogy egy falut kell-e egységnek venni, vagy a valamilyen formában történt fellépést. Nyilvánvalóan az értékelésben különösen fontos mozzanat a megmozdulások résztvevőinek a száma, ezt azonban a források sem regisztrálják minden esetben. A kérdést valahogy rendezni kellene, valami általánosan elfogadott kritérium-rendszerrel kidolgozni, mert pl. az aspiránsok témáinak a kidolgozásában is zavaró ez a bizonytalanság.

I. D. Kovalcsenko: „A parasztlakómozgalomok soktényezős csoportosításáról” egy fiktív példát hoz fel arra, mennyire félrevezető a gazdaságok csupán egy kritérium (vetésterület, állatállomány) alapján való csoportosítása. Grafikonnal illusztrálja, hogy a fiktív hat gazdaság közül, ha kettő általános vetésterülettel, de csekély állatállománnyal rendelkezik, kettő kevés földdel, de sok állattal,

kettő pedig mindkét tényezővel jól el van látva, akkor a diagrammon másképp helyezkednek el, holott csak egy kritérium alapján négy-négy kerülne azonos pozícióba. Két konkrét példát is hoz, a penzai kormányzóság 1913-ban vizsgált 261 gazdaságát csoportosítja négy kategóriába, az egyik a szegény gazdaságok, amelyekben az áruba bocsátott munkaerő felülmúlja a saját gazdaságra fordított munkát, a másikban az igénybe vett bér munkaerő múlja felül a saját munkát, ezek a vagyonosak, és két csoportot alkotnak a közepesek, az egyikben a munkaerőt áruba bocsátották, bér munkát is alkalmaztak, de a saját munka felülmúlta az áruba bocsátott munkaerőt, a másikban pedig a bér munkának vagy áruba bocsátásnak nem volt jelentősége. Egy másik példát a voronyezsi kormányzóság 230 gazdaságából hoz (mindkét esetben a korabeli háztartási mérlegek vizsgálata alapján). Mindkét esetben az egytényezős vizsgálat egészen más csoportosítást ad, mint a soktényezős, ez utóbbi a véletlenek kiszűrését is lehetővé teszi, ami az egytényezős vizsgálatnál lehetetlen.

Ugyancsak lényeges módszertani problémát vet fel P. G. Rindzjunszkij: „Az oroszországi agrár-túlnépesedtség méreteinek a meghatározásához a 19—20. sz. fordulóján.” Abból indul ki, hogy egy parasztagzdaság számára a 15 gyeszjatyina föld a megélhetést éppen csak hogy lehetővé tevő mennyiség (ez kb. 30 hold, mivel egy gyeszjatyina valamivel több egy hektárnál). Hogy miért ezt a nagyságrendet veszi alapul, azt közelebbről nem magyarázza meg. Ennek alapján számította ki az európai kormányzóságokra a földdel való ellátottság adatait (100%-nak számítva azt, ahol egy gazdaságra átlagban 15 gyeszjatyina esik). Ezzel a számítással persze a legtöbb kormányzóságban az ellátottság ezen alul van. Oroszország tehát paraszti ország volt, de túlnépesedett. Ez még inkább kitűnik, ha nem a gazdaságot, hanem az azon belül lévő férfi munkaerőt vetítik rá a 15 gyeszjatyinás átlagra. Rindzjunszkij ezt a számítást el is végezte (kombinálva a szükséges átlaggal), így már sokkal tarkább kép alakult ki, nem átlagosan 100% alatt ellátottság. A szerző arra is figyelmeztet, hogy az így számított adatokat egybe kell vetni a paraszti lakosság rétegeztségével, amelyre már Lenin utalt, aki statisztikai összeállításainál nem is alkalmazta a „paraszti” kategóriát.

Je. A. Dudzinszkaja: „Az oroszországi vasútépítés a szlavofilok gazdasági programjában” (a szerző a szlavofilok legjobb mai kutatója) kimutatja, hogy nemcsak elméleti írásaikban támogatták a vasútépítés programját, hanem tevékenyen részt is vettek vasúti társaságok alapításában. A vasút kiépülésétől a belső piac jelentékeny bővülését várták.

V. Ja. Lavericsev: „Az abszolutizmus és a nagyburzsoázia 1861 után” kimutatja, milyen személyes kapcsolat alakult ki az uralkodó és a vezető kormányférfiak meg a nagytőkések között, audienciák, tőzsdei látogatások alkalmával, a kormányzat érdemrendekkel és címekkel halmozta el a tőkéseket, véleményüket is szívesen meghallgatta az általa előterjesztett kérdésekben, de a polgári kezdeményezést igyekezett visszaszorítani és változatlanul hangsúlyozta a rendek közti különbségeket.

Az oroszországi bankkérdés ismert szakértője, V. I. Bovikin: „Az oroszországi bankok kapcsolatairól az iparral az 1890-as évek derekáig” igen nagy anyag alapján kimutatja, hogy az 1860-as évek elején kivételesen már bekapcsolódtak a bankok az ipari vállalkozás finanszírozásába, ez az évtized végén és a hetvenes évek elején széles méreteket öltött, de azután a tárgyalt időszak végéig megint háttérbe szorult.

B. V. Ananyics: „A pénztintézetek jogi helyzete Oroszországban (1880-as évek-1914)” az egyes fajták, bankok, takarékszövetkezetek stb. közti különbséget nem elhanyagolva azt bizonyítja, hogy az állam szigorú ellenőrzésükre törekedett, Visnyegradszkij pénzügyminiszter a meglévő intézkedéseket is szigorítani akarta, ez azonban nem sikerült. Witte az 1895-ös törvénnyel az állami bank befolyását erősítette, ezzel a közvetett ellenőrzést. Az 1900-as években bekövetkezett sok pénztintézeti csőd újra felvetette a kérdést, a kormányzat külön bizottságot hozott létre, az üzleti körök azonban ezt elutasították. A bankok fele egyáltalában nem hagyta magát ellenőrizni.

1914-re a kormányzat külön törvényt készített elő az ellenőrzés új formáinak a bevezetésére, a burzsoázia azonban ekkorra már olyan erős volt, hogy ezt meg tudta akadályozni.

A. P. Korelin: „Az oroszországi hitelszövetkezetek tagjainak szociális összetétele a századfordulón” számos részadattal kénytelen operálni, mert ilyen jellegű összefoglaló statisztikák nem készültek. Azt erősen valószínűsíti, hogy a tagság legnagyobb része a parasztok közül került ki, de a vagyonosabbak közül, hiszen bizonyos hitelképesség volt a szövetkezeti tagság előfeltétele. A részadatok szerint persze a tagok vagyoni helyzete eléggé változó volt, a takarékszövetkezetekben kétségtelenül több volt a vagyonos. Egy 1911 végén készített országos ankét a szövetkezetek növekedését mutatta, de azért, mert csak a jól működő egységeket vették számba. A tehetősebb parasztok kevésbé vették igénybe a szolgáltatásokat, mert az elérhető hitel eléggé alacsony volt, a szegények viszont egyáltalán nem vehették igénybe. A vezetés a kulákok kezében volt. Egészében kétségtelenül a szövetkezeti hálózat a kistermelők széles körét vonta be és elősegítette a tőkés termelés bővülését, a gazdaságok bekapcsolódását a kapitalista rendszerbe.

Az utolsó három tanulmány a társadalmi kérdéseken túl politikai és ideológiai szférákra is kitér. V. Ja. Groszul: „Orosz-balkáni forradalmi kapcsolatok a nyugat-európai országokban 1883—1895” három svájci és franciaországi központ, a zürichi szocialisták, az ún. balkáni konföderáció és a párizsi szláv társaság tevékenységét vizsgálja fel, ezen belül különösen Plehanov szerepét a balkáni, elsősorban bolgár forradalmárok nevelésében. A kérdést eddig kevésbé kutatták, még sok a teendő. G. I. Scsetyinyina: „Az 1880-as évek 1890-es évek elejének forradalmi publicisztikája az orosz parasztság helyzetéről” a marxisták és a narodnyikok vitáit elemzi, de egyúttal arra is rámutat, hogy a parasztok helyzetének a javítása, az éhínség elleni harc kérdésében egyetértettek ideológiai nézeteltéréseik ellenére. N. N. Novikova: „N. G. Csemisevszkij Mit tegyünk a regényének prototípusairól” úgy látja, hogy az újabb elképzelések a regényhősök mintáiról nem igazolódtak be, tehát vissza kell térni a hagyományos felfogáshoz, amely Csemisevszkij harati körében találta meg őket.

Az illusztris szerzőgárdát felvonultató kötet nemcsak eredményeivel önmagában, hanem a témát és az értékelést illető észrevehető hangsúlyeltolódásaival is méltán megérdemli a figyelmet.

Niederhauser Emő

V I BOVUKIN

FORMIROVANIE FINANSZOVOGO KAPITALA V ROSZSZII. KONEC XIX V. — 1908 G.

(A finansztőke kialakulása Oroszországban a 19. sz. végetől 1908-ig)

Izd Nauka, Moskva, 1984, 287 o.

Valerij Ivanovics Bovukin a SZUTA Szovjetunió Történeti Intézetének osztályvezetője (a könyv maga is az intézet kiadásában jelent meg) és a moszkvai egyetem tanára, a kapitalizmus-korabeli oroszországi gazdasági fejlődés egyik legkiválóbb, nálunk is ismert szakértője. Ez a munkája egy korábbi könyvének a folytatása, amely az előzményeket tárgyalta. A könyv igen széles körű adatgyűjtésre épül. A levéltári anyagot, olykor egyes vállalatokig lemenően (vagy pontosabban azt, ami megmaradt) éppúgy feldolgozta, mint a korábbi statisztikai kiadványokat, egy 1941-ben elkészült, de a háború miatt már kiadásra nem került utólagos statisztikai feldolgozást, sőt — a francia tőke szerepére való tekintettel — néhány francia pénzintézmény levéltárában is kutatott. Ugyanakkor erősen felhasználta a sajtót, elsősorban az üzleti körök lapjait. Ez a